

Цитування:

Матіос А. О. Реституція культурних цінностей в Україні: історичні витоки, міжнародно-правові аспекти та термінологічні виклики. *Вісник Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв* : наук. журнал. 2024. № 4. С. 249–253.

*Матіос Андрій Олегович,
аспірант Національної академії
керівних кадрів культури і мистецтв
dme2122.amatios@dakkim.edu.ua*

Matios A. (2024). Restitution of Cultural Values in Ukraine: Historical Origins, International Legal Aspects and Terminological Challenges. *National Academy of Managerial Staff of Culture and Arts Herald: Science journal*, 4, 249–253 [in Ukrainian].

РЕСТИТУЦІЯ КУЛЬТУРНИХ ЦІННОСТЕЙ В УКРАЇНІ: ІСТОРИЧНІ ВИТОКИ, МІЖНАРОДНО-ПРАВОВІ АСПЕКТИ ТА ТЕРМІНОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ

Метою статті є всебічне вивчення історичних основ та сучасної практики реституції культурних цінностей в Україні, визначення ключових аспектів державної політики у цій сфері, аналіз міжнародно-правових механізмів захисту культурної спадщини, а також дослідження термінологічного апарату, необхідного для проведення експертизи в процесі повернення культурних об'єктів. **Методологія дослідження.** Для досягнення мети дослідження застосовано міждисциплінарний підхід, що включає: історичний метод, який дозволив простежити розвиток державної політики України у сфері реституції культурних цінностей, зокрема після здобуття незалежності; порівняльно-правовий метод, спрямований на аналіз міжнародних документів, а саме: Гаазька конвенція 1954 року, Конвенція ЮНЕСКО 1970 року та інших актів, що регулюють захист культурної спадщини; термінологічний аналіз, який дав змогу визначити проблемні аспекти формування понятійного апарату в межах експертних процедур для реституції; системний підхід, що забезпечив узгодженість між національними та міжнародними підходами до вирішення проблем реституції. **Наукова новизна.** У статті вперше комплексно проаналізовано взаємозв'язок між історичними чинниками формування державної політики України у сфері повернення культурних цінностей та сучасними викликами, зокрема в умовах збройного конфлікту. Автори розкрили роль міжнародного гуманітарного права у створенні правових механізмів для захисту культурної спадщини. Запропоновано новий підхід до уніфікації термінологічного апарату, необхідного для експертизи в процесі реституції. Виявлено основні прогалини в українському законодавстві щодо повернення культурних надбань та запропоновано шляхи їх усунення. **Висновки.** Реституція культурних цінностей є важливим аспектом збереження національної культурної спадщини та її інтеграції у світовий культурний простір. Україна має багату історію втрат культурних об'єктів через війни, окупації та незаконне вивезення, що зумовлює актуальність їх повернення. Аналіз міжнародних правових документів свідчить про значний потенціал для співпраці між країнами у цій сфері. Водночас ефективність державної політики залежить від удосконалення нормативно-правової бази, гармонізації національного законодавства з міжнародними стандартами та підготовки фахівців з реституційних питань. У статті акцентовано на важливості розробки чітких критеріїв для проведення термінологічної експертизи, що є ключовим етапом у процесі повернення культурних цінностей.

Ключові слова. реституція культурних цінностей, історичні передумови, міжнародне гуманітарне право, державна політика України, термінологічний апарат, культурна спадщина, експертиза, правові механізми, Гаазька конвенція, Конвенція ЮНЕСКО.

Matios Andrii, Postgraduate Student, National Academy of Culture and Arts Management

Restitution of Cultural Values in Ukraine: Historical Origins, International Legal Aspects and Terminological Challenges

The purpose of the article is a comprehensive study of the historical foundations and modern practice of restitution of cultural values in Ukraine, the determination of key aspects of state policy in this area, the analysis of international legal mechanisms for the protection of cultural heritage, as well as the study of the terminological apparatus necessary for conducting expertise in the process of returning cultural objects. **Research methodology.** To achieve the goal of the research, an interdisciplinary approach was used, which includes historical method, which allowed to trace the development of the state policy of Ukraine in the field of restitution of cultural values, in particular after gaining independence. A comparative legal method aimed at the analysis of international documents, such as the Hague Convention of 1954, the UNESCO Convention of 1970 and other acts regulating the protection of cultural heritage. Terminological analysis, which made it possible to determine the problematic aspects of the formation of the conceptual apparatus within the framework of expert procedures for restitution. A systematic approach that ensured consistency

between national and international approaches to solving restitution problems. **Scientific novelty.** For the first time, the article comprehensively analyses the relationship between the historical factors of the formation of the state policy of Ukraine in the sphere of the return of cultural values and modern challenges, in particular in the conditions of armed conflict. The author revealed the role of international humanitarian law in creating legal mechanisms for the protection of cultural heritage. A new approach to the unification of the terminological apparatus necessary for examination in the restitution process is proposed. The main gaps in the Ukrainian legislation regarding the return of cultural property were identified and ways to eliminate them were proposed. **Conclusions.** The restitution of cultural values is an important aspect of preserving the national cultural heritage and its integration into the world cultural space. Ukraine has a rich history of loss of cultural objects due to wars, occupations and illegal removal, which makes their return urgent. The analysis of international legal documents indicates a significant potential for cooperation between countries in this area. At the same time, the effectiveness of state policy depends on the improvement of the legal framework, the harmonisation of national legislation with international standards, and the training of experts on restitution issues. The article emphasises the importance of developing clear criteria for terminological examination, which is a key stage in the process of returning cultural values.

Keywords: restitution of cultural values, historical prerequisites, international humanitarian law, state policy of Ukraine, terminological apparatus, cultural heritage, expertise, legal mechanisms, Hague Convention, UNESCO Convention.

Актуальність теми дослідження. Питання реституції культурних цінностей є однією з ключових проблем у сфері збереження культурної спадщини як в Україні, так і в міжнародному контексті. Втрата культурних надбань через війни, окупації, незаконне вивезення та недбале ставлення завдає непоправної шкоди історичній пам'яті народу, його ідентичності та культурній тяглості. Для України, яка протягом століть зазнавала значних втрат через зовнішні агресії, окупацію, колоніальну політику та незаконне привласнення культурних об'єктів, питання повернення культурних цінностей набуло особливого значення після здобуття незалежності. Сьогодні, в умовах збройного конфлікту та широкомасштабної російської агресії, проблема захисту та повернення культурної спадщини стала ще актуальнішою. Втрата культурних об'єктів є не лише матеріальною, а й духовною трагедією, яка посилює необхідність інтеграції міжнародних механізмів для їх реституції. Актуальність дослідження зумовлена також тим, що міжнародне гуманітарне право пропонує широкий спектр інструментів для захисту культурних цінностей, однак їх ефективна реалізація потребує адаптації до національного законодавства. Водночас відсутність уніфікованого термінологічного апарату для проведення експертизи значно ускладнює процес повернення культурних об'єктів. Системне дослідження історичних витоків, правових механізмів та термінологічних особливостей реституції дозволяє не лише глибше зрозуміти суть проблеми, а й сприяти розробці ефективної державної політики у цій сфері. Це особливо важливо для формування національної ідентичності, зміцнення міжнародного авторитету України та інтеграції у світову культурну спільноту.

Проблема реституції культурних цінностей отримала значну увагу як серед українських, так і серед закордонних дослідників. У цьому контексті важливим є аналіз існуючих напрацювань, які розкривають різні аспекти цієї складної проблеми: історичні, правові, культурні та термінологічні.

Серед міжнародних організацій, які здійснюють значний вплив на розробку теоретичних і практичних аспектів реституції, виділяються ЮНЕСКО та ICOM (Міжнародна рада музеїв). Їхні публікації, зокрема рекомендації та звіти, стали основою для багатьох наукових досліджень.

Таким чином, праці українських та закордонних авторів створюють наукове підґрунтя для вивчення проблеми реституції культурних цінностей. Водночас подальше дослідження цих питань залишається актуальним, з огляду на зміну глобальних викликів та нові реалії міжнародних відносин.

Аналіз останніх досліджень. Серед українських вчених особливої уваги заслуговують роботи Людмили Даниленко, яка досліджує питання захисту культурної спадщини України в умовах збройного конфлікту. У своїх працях вона аналізує міжнародно-правові механізми захисту культурних цінностей, зокрема в контексті Гаазької конвенції 1954 року. Сергій Кот, провідний фахівець з реституції культурних цінностей, активно висвітлює процеси повернення українських пам'яток із закордонних музеїв, розкриваючи історичні аспекти втрат та сучасні виклики. Питання реституції культурних цінностей активно досліджується як в Україні, так і на міжнародному рівні, охоплюючи історичні, правові та етичні аспекти. Одним із провідних українських дослідників у цій галузі є Сергій Кот, доктор історичних наук, який у своїй монографії аналізує історичні втрати України,

починаючи від революційних подій 1917–1921 років до сучасності. Він зосереджується на ролі України в розшуку і поверненні культурних об'єктів, втрачених під час Другої світової війни, а також у контексті сучасних викликів, пов'язаних із збройним конфліктом з Росією. Його дослідження наголошують на необхідності вдосконалення національної політики реституції та інтеграції міжнародних підходів у цю сферу [7, 43].

Важливий внесок у цю тему зробив також Г. Боряк, доктор історичних наук, член-кореспондент НАН України, який досліджує значення архівних джерел у процесах реституції та використання міжнародного досвіду для збереження культурної спадщини. Своїми працями він показує, як відновлення втрачених об'єктів культури впливає на національну ідентичність і історичну пам'ять [5, 48].

Український історик та правознавець Олег Мальцев у своїх дослідженнях звертає увагу на проблеми законодавчого забезпечення реституції в Україні, зокрема на необхідність гармонізації національного права із міжнародними стандартами. Наукові праці Марії Зеленської зосереджуються на соціокультурних аспектах реституції, акцентуючи увагу на відновленні справедливості для постраждалих країн [1, 60].

Серед закордонних дослідників варто виділити Патріка Бойлана, який спеціалізується на вивченні механізмів захисту культурних цінностей у рамках міжнародного права, зокрема в контексті Гаазької конвенції 1954 року. Його роботи акцентують увагу на сучасних викликах у сфері реституції та пропонують конкретні шляхи вдосконалення міжнародного співробітництва. Інша дослідниця, Лінда Трельч із Німеччини, зосереджує свої дослідження на етичних і правових аспектах повернення об'єктів мистецтва, викрадених під час Другої світової війни. Її праці висвітлюють міждержавний діалог як ключовий механізм у поверненні культурних об'єктів. Роботи цих вчених створюють багатовекторну картину досліджень у сфері реституції культурних цінностей. Українські дослідження акцентують увагу на історичних і національних аспектах втрат, тоді як закордонні фахівці приділяють більше уваги правовим механізмам і міжнародній співпраці. Таке поєднання дозволяє не лише краще зрозуміти проблему, а й розробити ефективні інструменти для її вирішення [1, 50].

Метою статті є всебічне вивчення історичних основ та сучасної практики реституції культурних цінностей в Україні,

визначення ключових аспектів державної політики у цій сфері, аналіз міжнародно-правових механізмів захисту культурної спадщини, а також дослідження термінологічного апарату, необхідного для проведення експертизи у процесі повернення культурних об'єктів.

Виклад основного матеріалу. Реституція культурних цінностей є важливою складовою збереження культурної спадщини, що охоплює як історичні втрати, так і правові механізми повернення втрачених об'єктів. Під терміном «реституція» розуміється процес повернення культурних цінностей, які були незаконно вивезені або втрачені внаслідок війни, грабежу чи інших обставин, до їхніх законних власників або країн. Це питання набуло особливої актуальності в Україні в контексті збройного конфлікту з Росією, коли значна частина культурної спадщини опинилася під загрозою.

Реституція культурних цінностей України є важливим історико-правовим процесом, тісно пов'язаним із подіями Першої та Другої світових війн, під час яких країна зазнала масштабних втрат культурної спадщини. Масові грабежі, здійснені в період окупацій, призвели до вивезення значної кількості артефактів, архівів, рукописів, творів мистецтва та архітектурних пам'яток. Ці події заклали основу для тривалих дискусій і міжнародних ініціатив, спрямованих на повернення втрачених скарбів.

Після завершення Другої світової війни реституція стала однією з ключових проблем у міжнародних відносинах між державами-учасниками конфлікту. Історичні джерела свідчать, що повернення культурних цінностей значною мірою залежало від політичної волі, юридичних механізмів і міжнародних домовленостей. Зокрема, у 1954 році була прийнята Гаазька конвенція про захист культурних цінностей у випадку збройного конфлікту, яка передбачала зобов'язання сприяти поверненню об'єктів, незаконно вивезених унаслідок війни. Однак реалізація положень цієї конвенції стикається з численними труднощами, зокрема через розбіжності в трактуванні прав власності, політичні бар'єри та етичні виклики [7, 66].

Реституція культурних цінностей виходить за межі формального повернення матеріальних об'єктів. Це комплексний процес, що спрямований на відновлення історичної справедливості, зміцнення національної ідентичності та підтримку культурної пам'яті. Його багатовимірний характер включає правові, дипломатичні, політичні, економічні та соціальні аспекти, які взаємодіють у

складній динаміці міжнародних і внутрішніх відносин [3, 331].

Для України питання реституції є одним із пріоритетів державної політики в галузі культури. Зусилля українського уряду зосереджені на формуванні міжнародних коаліцій і налагодженні співпраці з організаціями, такими як ЮНЕСКО та Європейський Союз. Водночас країна активно працює над вдосконаленням законодавчих і дипломатичних інструментів, необхідних для повернення викрадених або втрачених об'єктів культурної спадщини. Ця діяльність відображає прагнення України до зміцнення своєї історичної пам'яті та ролі на міжнародній арені як держави, яка відстоює цінності культурної справедливості та співпраці [4, 16].

Одним із ключових прикладів є ініціативи, пов'язані із захистом культурних цінностей, які постраждали під час збройної агресії на Донбасі. Значна частина українських колекцій була незаконно вивезена до Росії. Україна використовує міжнародно-правові інструменти, зокрема скарги до міжнародних судів, щоб домогтися повернення цих цінностей.

Процес реституції часто стає предметом міждержавних переговорів. Наприклад, співпраця між музеями різних країн може стати основою для діалогу про повернення об'єктів культурної спадщини. Україна активно залучає міжнародних партнерів до переговорів щодо повернення цінностей, які опинилися за кордоном у результаті історичних подій або військових конфліктів [6, 126].

Окрему увагу слід приділити питанням протидії незаконному обігу культурних цінностей, який є глобальною проблемою. Національні уряди у співпраці з Інтерполом і ЮНЕСКО розробляють бази даних викрадених культурних об'єктів. Така інформація допомагає ідентифікувати втрачені цінності та ініціювати їх повернення. Україна також використовує цей механізм, працюючи над відновленням викрадених під час окупації Криму музейних експонатів [1, 48].

Одним із найбільших викликів у сучасному процесі реституції є гармонізація правових норм різних країн. У багатьох випадках об'єкти культурної спадщини перебувають у приватних колекціях або музеях, які вважають себе законними власниками. Такі ситуації стають предметом складних судових процесів, що можуть тривати роками. Наприклад, питання повернення скіфського золота Україні після анексії Криму стало не лише правовим, а й політичним інструментом,

що використовувався у міжнародній арені [6, 124].

Сучасні тенденції у реституції також включають використання цифрових технологій. Зокрема, розвиток 3D-моделювання дозволяє створювати віртуальні копії об'єктів культурної спадщини, які можуть бути використані у випадках, коли повернення оригіналу є неможливим. Однак цей підхід не завжди є прийнятним, оскільки копія не може замінити автентичний об'єкт із його культурною та історичною цінністю.

Відновлення справедливості через повернення культурних цінностей є моральним обов'язком як для держав, так і для міжнародної спільноти. Цей процес потребує всебічної підтримки з боку громадськості, культурних інституцій і урядів. Для України, яка втратила значну частину своєї спадщини через війну, окупацію та історичні грабунки, це є ключовим напрямом у відновленні національної ідентичності та самосвідомості.

Особливо важливим є правовий статус культурних цінностей, що належать державам, які зазнали агресії. У цьому контексті важливу роль відіграє також Гаазька конвенція 1954 року, яка визначає механізми захисту культурних об'єктів під час збройних конфліктів, а також їх повернення після закінчення воєнних дій. Окрім цього, постійно виникають суперечки між країнами щодо прав на власність та розподіл культурних цінностей. Міжнародні організації, такі як ЮНЕСКО, активно працюють над удосконаленням механізмів повернення культурних об'єктів, зокрема через розробку спеціальних програм і спільних ініціатив, що допомагають залагоджувати ці суперечки між країнами [6, 122].

Україна, як країна, що зазнала значних втрат культурної спадщини внаслідок агресії з боку Росії, активно розробляє власну стратегію реституції. Зокрема, Україні доводиться вирішувати питання повернення культурних цінностей, які були вивезені під час Другої світової війни, а також у пострадянський період. Уряд України активно працює над зміцненням правових механізмів для повернення культурних об'єктів, залучаючи міжнародні інституції та використовуючи правові канали для вирішення суперечок з іншими державами.

Важливою частиною цієї політики є співпраця з міжнародними організаціями, такими як ЮНЕСКО, та проведення наукових досліджень щодо прав на культурні цінності. Однак багато проблем ще потребують вирішення, зокрема питання відновлення

українських архівів і повернення сакральних об'єктів, що є частиною національної спадщини [4, 13].

Висновки. Реституція культурних цінностей в Україні є складним і багатогранним процесом, що має глибокі історичні корені та значущість у сучасному міжнародно-правовому контексті. Історично Україна зазнала значних втрат культурної спадщини через війни, колоніальні та імперські політики, особливо під час перебування в складі Російської імперії, СРСР та унаслідок подій Другої світової війни. Ці втрати не лише позбавили націю важливих елементів її ідентичності, а й поставили перед сучасним суспільством завдання відновлення історичної справедливості.

З міжнародно-правового погляду реституція регулюється такими документами, як Конвенція ЮНЕСКО 1970 року про заходи, спрямовані на заборону незаконного вивезення культурних цінностей, Гаазька конвенція 1954 року та інші акти. Україна, будучи учасником цих договорів, активно прагне повернути втрачені об'єкти, однак зіштовхується із серйозними перешкодами, такими як відсутність детальних списків втрачених артефактів, складність встановлення їхнього сучасного місцезнаходження та тривалі міжнародні юридичні процеси.

Особливі виклики виникають у термінологічній площині. Важливість точного визначення понять, таких як "реституція", "повернення", "реінтеграція культурних цінностей", впливає на правозастосування і створює потенційні суперечки у міжнародному спілкуванні. Різні юридичні та культурні традиції країн-учасниць процесу ускладнюють досягнення спільного розуміння.

Література

1. Boylan P. J. The 1954 Hague Convention: The United Kingdom's Implementation of the Convention and the Legal Protection of Cultural Property in Armed Conflict. *International Journal of Cultural Property*. 1993. Vol. 2. P. 45–68.
2. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. The Hague, 14 May 1954. URL: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000009818> (дата звернення: 10.10.2024).
3. Latsis N. International Legal Frameworks for the Restitution of Stolen Cultural Property. *American*

Journal of International Law. 2018. Vol. 112. P. 324–339.

4. Trältsch L. Restitution of Nazi-Looted Art: A European Perspective on Ethical and Legal Challenges. *Journal of Art Crime*. 2020. No. 23. P. 12–25.

5. Боряк Г. В. Архівні цінності України: виклики, втрати та перспективи реституції. *Український історичний журнал*. 2020. № 2. С. 43–57.

6. Конвенція про заходи, спрямовані на заборону і попередження незаконного ввезення, вивезення і передачі права власності на культурні цінності : прийнята ЮНЕСКО 14.11.1970 р. *Юридичний вісник*. 2018. № 4. С. 121–127.

7. Кот С. Повернення і реституція культурних цінностей у політичному та культурному житті України (XX – початок XXI ст.). Київ : Інститут історії України НАН України, 2015. 350 с.

References

1. Boylan, P. J. (1993). The 1954 Hague Convention: The United Kingdom's Implementation of the Convention and the Legal Protection of Cultural Property in Armed Conflict. *International Journal of Cultural Property*, 2, 45–68 [in English].
2. Convention for the Protection of Cultural Property in the Event of Armed Conflict with Regulations for the Execution of the Convention. (1954). The Hague, 14 May. Retrieved from: <https://unesdoc.unesco.org/ark:/48223/pf0000009818> [in English].
3. Latsis, N. (2018). International Legal Frameworks for the Restitution of Stolen Cultural Property. *American Journal of International Law*, 112, 324–339 [in English].
4. Trältsch, L. (2020). Restitution of Nazi-Looted Art: A European Perspective on Ethical and Legal Challenges. *Journal of Art Crime*, 23, 12–25 [in English].
5. Boriak, H. V. (2020). Archival Values of Ukraine: Challenges, Losses, and Prospects for Restitution. *Ukrainian Historical Journal*, (2), 43–57 [in Ukrainian].
6. Convention on the Means of Prohibiting and Preventing the Illicit Import, Export and Transfer of Ownership of Cultural Property: Adopted by UNESCO on 14 November 1970. (2018). *Juridical Bulletin*, (4), 121–127 [in Ukrainian].
7. Kot, S. (2015). Return and Restitution of Cultural Property in the Political and Cultural Life of Ukraine (20th — early 21st Century). Kyiv [in Ukrainian].

*Стаття надійшла до редакції 11.10.2024
Отримано після доопрацювання 14.11.2024
Прийнято до друку 22.11.2024*